

UOT 94

XƏZƏR NƏSİBLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Azərbaycanın VII-XIV əsrlər tarixi" şöbəsinin doktorantı
nasibkhazar@gmail.com

HÜLAKU-QƏRB DİPLOMATİYASINDA XRİSTİAN VASİTƏÇİLİYİ: HÜLAKÜ XAN VƏ ABAQA XANIN PAPALARA ÜNVANLANMIŞ MƏKTUBLARININ TƏHLİLİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/18-25>

XIII əsrin ikinci yarısında Elxani dövləti ilə Qərb arasında formalaşan diplomatik münasibətlər orta əsr beynəlxalq əlaqələrinin ən mürəkkəb səhifələrindən birini təşkil edir. Bu tədqiqat Elxani hökmdarı Hülakü xanın oğlu Abaqa xan (1265-1282) tərəfindən Roma papalarına göndərilən rəsmi məktubların təhlili və bu diplomatik sənədlərin hazırlanması prosesində xristian elementlərinin oynadığı rolun araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

1260-cı ildə Əyn Cəllut döyüşündə monqol ordusunun məğlubiyyəti Elxani hökmdarlarını Məmlüklərə qarşı mübarizədə Qərb xristian dövlətlərini özünə müttəfiq etmək üçün intensiv diplomatik fəaliyyətə sövq etdi. 1262-ci ildə Hülakü xan Papa IV Urbana məktub göndərərək "kəfirlərin əlində olan müqəddəs Qüds şəhərini" xristianlığa qaytarmaq niyyətini bəyan etdi. Lakin bu məktubda ənənəvi monqol ideologiyası öz əksini tapırdı: "Əbədi Göyün qüvvəsi ilə" ifadəsi Çingiz xan və onun varislərinə verilmiş ilahi mandatı vurğulayır və dolayısı yolla Qərb dövlətlərindən monqol supremasiyasını tanımaq tələbini irəli sürürdü.

Abaqa xan atasının diplomatik xəttini davam etdirərək, lakin daha çevik və diplomatik yanaşma nümayiş etdirdi. Onun hakimiyyəti dövründə Elxanilər dövləti şimaldan Qızıl Orda, şərqdən Çağatay xanlığı və cənub-qərbdən Məmlük sultanlığı ilə eyni vaxtda mübarizə aparmalı idi.

Açar sözlər: Abaqa xan, Hülakülər, Elxanilər, Qızıl Orda, Qərb diplomatiyası.

Giriş. XIII əsrin ikinci yarısında Elxani dövləti ilə Qərb arasında formalaşan diplomatik münasibətlər orta əsr beynəlxalq əlaqələrinin ən mürəkkəb səhifələrindən birini təşkil edir. Bu dövrün ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri də Elxanilərin ikinci hökmdarı, Hülakü xanın oğlu Abaqa xan olmuşdur. Abaqa Xan 27 fevral 1234-cü ildə Monqolustanda anadan olmuşdur və Elxanilər dövlətinin qurucusu Hülakü Xan ilə Yesünçin Xatunun (Yesünjin Khatun) böyük oğludur. Abaqa gənc yaşlarından hərbi yürüşlərdə iştirak etmiş, Hülakü xanın döyüş düşərgələrində olmuşdur. Abaqa Monqol dilində "əmi" deməkdir. 1265-ci ildə Hülakü xanın vəfatından sonra o, şəhzadələr və noyonlar tərəfindən yekdilliklə Hülakü dövlətinin hökmdarı təyin edildi və 1282-ci ilə qədər Elxanilərin dövlətinin hökmdarı oldu. Abaqa xanın hakimiyyət dövrü Monqol İmperiyasının daxilində çəkişmələr, Məmlüklərə, Qızıl Ordaya və Çağataylara qarşı mübarizə ilə keçmiş, lakin eyni zamanda dövlət idarəetməsi, dövlət strukturu-nun möhkəmləndirilməsi, habelə mədəniyyət sahəsində böyük inkişaf ilə tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. Abaqa xanın ilk addımlarından biri Elxanilərin paytaxtının Təbrizə köçürülməsi olmuşdur. Hülakü xanın siyasətini davam etdirən Abaqa xan Məmlüklərə qarşı ittifaq qurmaq məqsədilə Avropa hökmdarları və Papa ilə danışıqlar aparmışdır. O, Azərbaycanın şimal ərəziləri uğrunda Qızıl Orda və Çağatay xanlığı ilə müharibələr aparmışdır. Abaqa xan Qızıl Orda ilə sülh əldə etmiş, lakin Çağatay xanlığından gələn davamlı təhdidlər səbəbilə Məmlüklərə qarşı mübarizədə çətinlik çəkmişdi. Onun hakimiyyəti dövrü monqol və Avropa qüvvələrini ortaq düşmənlərə qarşı birləşdirməyə yönəlmiş cəhdlərlə xarakterizə olunur.

Bərkə xan Hülakü xanın ölümündən sonra Elxanilərin daxilində gedən sabitsizlikdən və Abaqa xanın taxta çıxmasından öz xeyrinə istifadə etmək niyyətində idi. O, Qızıl Orda Bəylərbəyi Noğayın başçılığı altında cənuba doğru ordu göndərdi. Monqol ordusu Yuşmutun (Abaqanın qardaşı) başçılığı ilə 1265-ci ilin iyulun 19-unda böyük bir ordunun başında Elxanilər ərazisinə soxulmuş olan Noğaya qarşı şimala irəlilədi. Qafqazın cənub yamaclarından Şirvana axan Ağsu çayı üzərində gedən şiddətli

döyüşdə Noğay yaralandı və qaçmağa məcbur edildi [5, s.356]. Daha sonra Abaqa xan özü 300.000 atlından ibarət qoşuna malik olan Bərkə Xanla müharibə üçün qardaşının ardınca Kür çayını keçdi, lakin çayın digər sahilinə geri qayıtdı və iki ordu təxminən iki həftə ərzində suyun əks tərəfində üz-üzə dayandı, qarşılıqlı olaraq ox yağışı ilə atışdılar. Kür çayını keçmək üçün yol axtaran Bərkə yuxarı axın istiqamətində Tiflisə doğru hərəkət etdi. Lakin, yolda olarkən vəfat etdi və cəsədi dəfn edilmək üçün Saraya (Qızıl Orda paytaxtına) aparıldı. Ruhdan düşmüş Qızıl Orda ordusu Azərbaycanı tərk etdi. Abaqa xan, şimal sərhədi boyunca böyük bir "sibə" və ya hasar tikdirməyi əmr etdi. Abaqa xan şimal sərhədlərini müdafiə etmək üçün qardaşı Məngu Teymuru həmin əraziyə təyin etdi. Abaqa xanın özü isə Xorasana yola düşdü və 1266-1267-ci il qışını Mazandaran və Gürgandakı müxtəlif düşərgələrdə keçirdi. beləliklə Qızıl Orda ilə Elxanilərin münaqişəsinin bu mərhələsi sona çatdı.

Abaqa Xan və 1260–1277-ci illərdə Məmlük Sultanı olmuş Sultan Baybars arasındakı münaqişə 13-cü əsrin ikinci yarısında yaxın şərqin taleyini həll edən münaqişə kimi görülür. Bu müharibənin əsası 1260-cı ildə, o dövrdə məmlük ordusunun komandiri olan Baybarsın iştirak etdiyi Əyn Cəllut döyüşündə Monqol qoşunlarının qəti şəkildə məğlub edilməsi ilə qoyuldu. Sultan Baybars Qıpçaq türklərindən olub, hərbi yürüşlərdə əldə etdiyi nailiyyətlər sayəsində Məmlük sultanı olmağa layiq görülmüşdür. O, təkcə hərbi qələbələrlə deyil, həm də İslamın əsas müdafiəçisi kimi öz nüfuzunu daha da artırmışdır. Baybarsın xarici siyasəti Monqollara qarşı İslam dünyasının müdafiəsi, Xaçlı dövlətlərini zərərsizləşdirmək və Yaxın Şərqdə xristianlığın təsirini azaltmağa yönəlmişdi. Əyn Cəllut qələbəsi Məmlüklər üçün Suriya və Misir üzərindəki suverenliklərinin təməlini qoydu. Lakin Elxanilər üçün bu qəbul edilməz idi. Elxanilər Suriyaya iddialar irəli sürür və Məmlük sultanlarının bu ərazilərə legitimliyini qəti şəkildə rədd edirdilər. Baybarsın qıpçaq mənşəli olması, ordusunun çox hissəsinin qıpçaq tayfasından ibarət olması, Monqolların hərbi strategiyasında istifadə etdiyi "Vur-qaç" və saxta geri çəkilmə taktikasına bələd olması Monqollar üçün ciddi manelər yaratmışdı. Baybars üçün Suriya Məmlük sultanlığının geosiyasi vəziyyəti üçün çox mühüm idi. Çünki Elxanilər üçün Suriyanın işğalından sonra növbəti hədəf Məmlük sultanlığı olacaqdı. Abaqa öz hakimiyyəti dövründə Suriyanı fəth etməyi əsas hərbi məqsəd kimi müəyyənləşdirsə də, onun strategiyası daxili Monqol çəkişmələri, xüsusən də şimaldan Qızıl Orda ilə davamlı qarşıdurma ciddi şəkildə mane oldu. Bu şəraitdə Abaqa Avropa dövlətlərinə ardıcıl şəkildə elçilər və məktublar göndərməyə başladı, Məmlüklərə qarşı xristianları özlərinə müttəfiq etmək istəyirdi.

1260-cı ildə Əyn Cəllut döyüşündə baş verən hadisələr monqol-məmlük münasibətlərinin sonrakı inkişafına həlledici təsir göstərmişdir. Bu döyüşdə sayca az olan monqol ordusunun məğlubiyyəti məmlük qoşunlarının hərbi ruhunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltsə də, əks tərəfdən Elxanilərin və hərbi-siyasi aparatının mənəviyyatına ağır zərbə vurmuşdur. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, Hülakü məhz bu strateji məğlubiyyətin acı nəticələrini dərk etdikdən sonra Qərb dövlətləri, xüsusilə də franklar ilə hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq istiqamətində aktiv diplomatik fəaliyyətə başlamışdır.

1262-ci il aprel ayının 10-da Marağa şəhərindən göndərdiyi rəsmi məktubunda Hülakü Papa IV Urban və Qərb ölkələrinin hökmdarlarına müraciət edərək "hələ də kafirlərin əlində olan müqəddəs Qüds şəhərini" xristianlığın ixtiyarına qaytarılması niyyətini bəyan etmişdir. Bu təklif monqol-xristian ittifaqının əsasını təşkil edən mərkəzi ideya idi.

Abaqa xanın dövründə artıq Qərb dövlətlərinə qarşı siyasət dəyişmişdi. Belə ki, qərb dövlətlərini birtərəfli zor gücü ilə öz itaətləri altına alma siyasətdən imtina etmişdilər. Bunun əvəzinə, Elxanilər Xristianlara danışıqlara bərabərtərəfli şəkildə yanaşmağa başlamışdılar. Abaqa xanın xristianlara qarşı münasibətinin formalaşmasında onun həyat yoldaşı Mariya Palaiologinanın da xüsusi rolu olmuşdur. Bizans imperatoru VIII Mixail Palaioloq (1259-1282), qızı Mariya Palaiologinanı Hülakü xan ilə evləndirmək üçün göndərmişdi. Bizans imperatoru Hülakü xanla qohumluq siyasəti vasitəsi ilə Məmlüklərə qarşı mübarizə, Qüds şəhərinin Məmlüklərdən geri almaq, habelə Anadolu və Suriya ərazilərində xristian mövqeni möhkəmləndirmək ilə şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini hədəfləyirdi. Lakin, Hülakü xan Mariya Palaiologina Elxani dövlətinə çatmamışdan əvvəl vəfat etdi və buna görə də Mariya Abaqa xan ilə evləndirildi. Bu evlilik nəticəsində Elxani ərazisində Bizans tacirləri rahat hərəkət edə bilər və Bizan misionerləri Azərbaycan və Şimali İran ərazisində öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Hülakü xanın baş həyat yoldaşı olan Doqquz xatun Nestorian xristianları arasında dini lider kimi görülürdü,

Mariya isə tezliklə Doqquz Xatun kimi monqollar arasında dini fiqur kimi formalaşdı. Doqquz xatun ölümündən sonra monqollar arasında dini rəğbət Mariyaya yönəldi və ona "Despina Xatun" adı verildi.

Abaqa xanın məktublarının birində papaya təklif etmişdi ki, Qərb orduları onun və Bizans imperatoru VIII Mixail Palaioloqusun orduları ilə birləşərək Məmlüklərə qarşı birləşib hər iki tərəfdən hücum etsinlər. Baybars Abaqa xanın Məmlüklərə qarşı qərb dövlətlərinə müttəfiqlik təkliflərindən xəbərdar idi və onun bu strategiyasının qarşısını almaq üçün fəaliyyətə keçdi. O, 1265–1271-ci illər arasında Acre ətrafındakı Xaçlı qalalarını (Haifa, Arsuf, Səfəd və 1271-ci ildə Krak des Chevaliers) sistemli şəkildə fəth etdi. Xaçlı dövlətlərinin məğlub edilməsi və arxa-arxaya məhv edilməsi Abaqa xanın Levantda mümkün görünən dayaq məntəqələri qurmaq planını tamamilə alt-üst etdi.

Baybarsının əsas məqsədlərindən biri də Hülakülərin Anadoludakı xristian dayacağı olan Rum Səlcuq Sultanlığına zərbə endirmək idi. 1276-cı ildə Baybars Elxanilərin anadoludakı xristian vassallarını ləğv etmək üçün böyük bir yürüşə başladı. 15 aprel 1277-ci ildə Baybars Məmlük süvariləri ilə Əlbistan (Abulustayn) yaxınlığında Monqol qüvvələri ilə qarşılaşdı. Məmlük ordusu təxminən 14,000 nəfərdən ibarət idi. Monqol qüvvələri nisbətən kiçik idi, lakin Monqollar xristianlardan yəni gürcülər və Rum Səlcuqlarından ibarət süvari dəstələrlə öz ordusunu gücləndirilmişdi və monqol qoşunlarının ümumi sayını təxminən 14,000 əsgərdən ibarət idi. Döyüş Məmlüklərin qəti qələbəsi ilə nəticələndi. Monqol komandirləri Tödə Noyan, Tuqu Noyan və Uruqtu Noyan həlak oldular. Əlbistan qələbəsi Anadoluda Monqol hökmrənliyini ciddi şəkildə zərbə endirdi. Abaqa Xan döyüşdə iştirak etməmişdi, döyüş bölgəsinə gəldikdə artıq Baybars Suriyaya geri çəkilmişdi. Məğlubiyyətə görə Abaqa, yerli hakimi Mu-in-ad-Din Pərvanəni edam etdirdi. Pərvanə titulu təlimatçı və ya hakimiyyət nümayəndəçisi mənası daşıyırdı, o Səlcuq Sultanlığı və Elxanilər dövlətləri arasında böyük nüfuza malik olan vasi-təçi idi. Bu addım Elxanilər dövlətinin daxilində Abaqa xana tabe olan vassallar arasında narazılığa səbəb oldu və qismən Abaqa xana qarşı inamı itirdi. Abaqa xan Anadalonun idarəsini kiçik qardaşı Qongqortaya verdi və digər qardaşı Möngke-Temürü isə (1256–1282) böyük bir ordu ilə Suriyaya göndərdi [2, s.234].

Dörd illik nisbi sülhdən sonar 1281-ci il 29 oktyabrda Abaqa Xan qardaşı Möngke təxmini 40,000-50,000 nəfərlik böyük bir ordunun başında Teymuru Məmlüklərə qarşı döyüşə göndərdi. Bu orduda ermənilər (II Lev rəhbərliyində) və gürcülər (II Demetrius rəhbərliyində) iştirak edirdi. Məmlüklər uzun müddətdən sonar ilk dəfə bu qədər güclü donanmış Monqol qoşunları ilə üz-üzə gəldi. 29 oktyabr 1281-ci ildə Suriyanın qərbində, Homs şəhərinin cənubunda baş verən döyüşdə, Birləşmiş monqol, erməni və gürcü qüvvələri Məmlük ordusunun hücum mövqeyinin sol cinah döyüş ordusunu məğlub etərsə də, Sultan Qalavunun şəxsən rəhbərlik etdiyi Məmlük ordusu Monqolların mərkəzi və sağ hissəsini demək olar ki, tamamilə dağıtdı. Möngke Teymur ağır yaralanaraq geriya qalan monqol ordusu ilə birlikdə döyüş mövqeyindən qaçdı. Ordu daxilində nizamsızlıq və kommunikasiyanın zəif olması məğlubiyyətin əsas səbəblərindən biri idi. Döyüş Məmlük ordusun mütləq qələbəsi ilə başa çatdı. Nicholas Mortonun fikrincə, İkinci Homs Döyüşü Monqol işğallarının qərb sərhədində "vacib bir dönüş nöqtəsi" oldu.

1266-cı ilin sonlarında və ya 1267-ci ilin əvvəlində Abaqa xan qərblə münasibətləri gücləndirmək üçün qərbə məktublar və elçilər göndərdi. Bu elçilər Papa IV Klementə (1265–1268) və Araqon kralı I Ceymsə (1213–1276) çatdı [6, s.92]. 1267-ci ildə Papa IV Klement və Araqon kralı I Ceyms səfir Ceyms Alariç (Jacme Alarich) vasitəsilə Abaqaya cavab məktubu göndərdi. Bu məktub papalığın monqollara qarşı həm dini, həm də diplomatik münasibətini əks etdirirdi. Məktubda Klement Abaqanın xristianlığa olan münasibətindən məmnunluğunu vurğulayır, Fransa ilə Navarranın kralları, bir sıra yüksək nüfuza malik xristian zadəgan və əsgərlərinin səkkizinci xaç yürüşünə çıxdıqlarını haqqında məlumat vermişdir. Məktubun əsas məqsədlərindən biri Abaqa xan ilə Suriya və Misir ərazisində Məmlüklərə qarşı mübarizədə müttəfiqlik qurmaq idi.

Abaqa xan 1267-ci ildə Papaya göndərdiyi növbəti məktubunda atası Hülakünün irəli sürdüyü bu tarixi təklifi yenidən gündəmə gətirmişdir. Lakin bu dəfə məktuba latın dilində tərcümə əlavə edilməmişdi və Liondakı kilsə məmurlarından heç biri monqol dilini başa düşə bilmədiyi üçün məktubun məzmunu ilə tanış ola bilməmişdir. Bu diplomatik səhvin aradan qaldırılması məqsədilə Abaqa 1268-ci ildə Papa IV Klementə həm monqol, həm də latın dillərində hazırlanmış yeni məktub göndərərək öz təkliflərini bir daha təsdiqləmişdir. Bu sonuncu məktubda Abaqa xan maraqlı bir izahat vermişdir:

əvvəlki il (1267-ci ildə) niyə yalnız monqol dilində məktub göndərdiyini aydınlaşdıraraq bildirmişdir ki, həmin dövrdə onun latın dilini bilən tərcüməçisi Təbriz şəhərində olmadığı üçün sənədi latın dilinə tərcümə etmək mümkün olmamışdır (quia illo tempore scriba noster Latinus presens non affuerat). Bu faktdan görünür ki, Elxanilər sarayında latın dilini bilən mütəxəssislərin sayı məhdud idi və onların iştirakı diplomatik əlaqələrin uğurlu həyata keçirilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məktubdan görmək olur ki, Abaqanın əsas marağı, əvvəlki kimi, müsəlmanlara qarşı birgə yürüş idi. Abaqa xan məktubda xristianlara və kilsələrə dair münasibətini açıqca bildirmiş, xristianların bölgə üçün əhəmiyyətindən bəhs edib onları müdafiə etdiyini vurğulamışdı.

1270-ci ilin yayında IX Lüdovik, Roma Papası IV Klementin 1267-ci ildə Abaqa xana yazdığı Səlib yürüşünə başladı. Lakin gözlənilən əksinə qoşunlarını Misir və Suriya istiqamətinə deyil, Tunis istiqamətində hücum etdi. Abaqa xan anti-Məmlük ittifaqında nə qədər maraqlı olsa da, həmin dövrdə o, şəxsən Xorasanda Baraqla şiddətli müharibə ilə məşğul idi. Qərb tərəfdə isə İngiltərə şahzadəsi Edvard Sultan Baybarsla vuruşmaq və Suriyanı fəth etmək üçün yol axtarırdı. IX Lüdovik ilə birlikdə Tunisdə olan Edvard 1271-ci ildə Akkaya (acre) çatdı. Müqəddəs torpaqlara çatdıqdan sonra Edvard 1271-ci ildə Abaqa xana elçi göndərirdi. Ancaq Abaqa həmin dövrdə Qızıl Orda ilə apardığı intensiv hərbi münasibətə bütün diqqətini yönəltdiyindən Edvardın hərbi yardım tələbinə müsbət cavab verə bilmədi və ona qoşun dəstəyi göndərməkdən imtina etdi.

"Məsələni müzakirə etdikdən sonra, biz sizə yardım üçün böyük bir qoşunu Cemakarı [Samaxar] komandanlığı altında göndərməyə qərar verdik, buna görə də, siz, Cemakarla bağlı digər planları öz aranızda müzakirə edərkən düşməyə qarşı vuruşacağınız dəqiq ay və gün barədə açıq-aydın razılaşma əldə etdiyinizə əmin olun".

Samaxar və Pərvanənin rəhbərlik etdiyi bir monqol qoşunu Suriyanın şimalına hücum etdi, monqollar Hərim (Harim) və Əfəmiyyə (Apamea) ətrafına qədər cənuba doğru irəlilədilər. Artıq Suriyada olan Bəybars qüvvələrini tez bir zamanda topladı, Misirdən əlavə qüvvələr çağırdı və şimala doğru hərəkətə başladı. Ehtimal olunur ki, Baybars həm monqolların, həm də xristianların hücum planlaşdırdığı barədə əvvəlcədən məlumat almışdı. Yaxınlaşan Məmlük ordusundan çəpərlənmiş monqol qüvvələri geri çəkildi və beləliklə, bu dövrdə monqol-frank əməkdaşlığı reallığa əsaslanmadığı faktiki olaraq öz təsdiqini tapdı.

1274-cü ildə Abaqa xan yenidən diplomatik fəaliyyətə qayıtdı və Papa X Qriqoriyə, eləcə də İngiltərə kralı I Edvarda səfirlik nümayəndə heyəti göndərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu altı il ərzində papalar və İlhan arasında aparılan yazışmalara dair heç bir arxiv materialı günümüzdə çatmamışdır. Eyni zamanda, bu sükut dövrü Araqon, Fransa və İngiltərə ilə olan diplomatik əlaqələrə aid deyildi - bu dövlətlərlə münasibətlər davamlı şəkildə inkişaf etdirilirdi.

1274-cü ildə Abaqa xan Papa X Qriqoriyə rəsmi məktub ünvanlayır. Bu tarixi əhəmiyyətli məktub Lion Şurasına göndərilmişdi. 1274-cü ilin mayında keçirilən Lion Şurasının əsas məqsədi müqəddəs torpaqların taleyi, Latın və Yunan Kilsələrinin islahatları və gələcək taleyi ilə bağlı idi. Abaqa xan on altı nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti göndərmişdi. Nümayəndə heyətinin tərkibi çoxmillətli xarakter daşıyırdı belə ki, monqollar, şərq xristianları, David adlı din xadimi və Abaqanın tərcüməçisi frank mənşəli notarius Riçard bu heyətə daxil idilər. Abaqanın Papa qarşısında irəli sürdüyü təkliflər və diplomatik yanaşma tamamilə atası Hülakünün həyata keçirdiyi xarici siyasət xəttinin davamı və təkamülü idi. Heyəti bir neçə il Elxani saray məhkəməsində işləmiş, daha sonra Fələstinə qayıdan, Yerusəlim Patriarxı Tomas Aqni və Yerusəlim Kralının III Huqonun elçisi olaraq Şuraya gəlmiş Eşbili David müşayiət edirdi. Monqol nümayəndə heyəti Şuraya İyul ayının əvvəlində təqdim edildi. Onların Abaqadan gətirdikləri orijinal məktub dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır, lakin Şura iştirakçıları maarifləndirmək üçün Rixard tərəfindən yazılmış bir memorandum mövcuddur.

1274-cü ildə Abaqanın göndərdiyi məktub mahiyyət etibarilə atası Hülakünün 1262-ci ildə Papa IV Urbana ünvanladığı məktubun əsas məzmununu təkrarlayır və dərinləşdirir. Sənədlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, sənədləşdirmə və üslub baxımından bu iki məktub arasında ciddi oxşarlıqlar və struktural paralelliklər mövcuddur. Tədqiqatçıların apardığı filoloji təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, hər iki məktub monqol dilində yazılmış orijinal mətnin əsasında birbaşa latın dilinə tərcümə edilmişdir. Əhəmiyyətli məqamdır ki, bu zaman şərq xristianlarının diplomatik yazışmalarda geniş istifadə etdikləri

fars dili vasitəçi dil kimi işlədilməmiş, tərcümə prosesində birbaşa monqol-latın dil cütüylə tətbiq olunmuşdur.

Əsas fərq ondaydı ki, bu məktubda Çingiz xana və onun varislərinə dünya üzərində hökmranlıq etmək üçün ilahi hüquq verilməsi barədə heç bir ifadə yox idi. Buna uyğun olaraq, məktubun heç bir yerində Avropanın monqolların üstünlüyünü tanıması tələbi irəli sürülmürdü [1, s.153]. Üslubun yumşaldılması, görünür, Avropanın ittifaqın belə şərtlərini - yəni monqolların dünya üzərində aliliyini qəbul etməsini - heç vaxt qəbul etməyəcəyi reallığından irəli gəlirdi. Məktubda həmçinin Hülakü xanın xristianlara qarşı necə xeyirxah münasibət bəsləməyə başladığı təfərrüatlı şəkildə izah edilirdi. Sənəddə Hülakünün həyat yoldaşı Doquz xatun Keşiş Yəhyanın (Prester John) qızı kimi təqdim olunurdu. Lakin məktub elə bir üslubda tərtib edilmişdi ki, Hülakü xanın özü Keşiş Yəhyaya, hətta bəzi yerlərdə peyğəmbər Musaya bənzədilirdi. Məktubda dominikan rahibi Aşbilə Devidin xidmətləri də layiqincə qiymətləndirilirdi. David Hülakünün sarayına göndərilmiş və orada qalaraq xanı katolik inancı ilə tanış etmişdi. Məktubun müəllifinə görə, yuxarıda göstərilən səbəblərə əsaslanaraq, xan xristianlara himayədarlıq göstərməyə başlamışdı ki, bu da vergi azadlıqları, onların əmlakının toxunulmazlığının təmin edilməsi və bütün kilsələrdə dini mərasimlərin keçirilməsinə icazə verilməsi şəklində özünü göstərmişdi [1, s.153].

Hər iki tarixi sənədin müəllifi barədə aparılan araşdırmalar göstərir ki, onları şübhəsiz ki, 1274-cü il tarixli Abaqa məktubunda adı açıq şəkildə qeyd olunan notarius Riçard tərtib etmişdir. Məktubda latın dilində belə yazılmışdır: "Ego Richardus notarius dicti domini regis at principis ac interpretis latinorum" (mətni tərcümədə: "Mən, adicəkilən kral və hökmdarın notariusu və latınların tərcüməçisi Riçardam"). Haqqında məlumatlarda ciddi boşluqlar olan Riçard Müqəddəs Kitabı dərindən mənimsəmiş və onun mətnlərini sərbəst şəkildə istifadə edə bilən savadlı şəxs olmuşdur. Uzun müddət Elxanilər sarayında yaşayıb işləyən Riçard, şübhəsiz ki, Elxani dövlətinin divan (dövlət katiblər) idarəsinin yerli işçiləri ilə sıx əməkdaşlıq edərək öz diplomatik fəaliyyətini həyata keçirmiş və Qərblə münasibətlərdə əvəzolunmaz körpü rolunu oynamışdır.

Notarius Riçard bu bibliya istinadlarından məktubun ünvanlandığı şəxslər - Papa IV Urban və Qərbin kralları və knyazları üçün başa düşülən dildə monqol ideologiyasını ifadə etmək məqsədilə istifadə edir. Çingiz xana və beləliklə onun nəsilərinə verilmiş ilahi mandatın xüsusi vurğulanması monqolların dünyanın hökmdarları olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır.

Hülakünün məktubunda mahiyyət etibarilə belə bir mesaj vardır: "Biz, Əbədi Göyün (möngke tengri) qüvvəsi ilə, sarasınların (müsəlmanların) xain millətlərini məhv etməyə can atan Hülakü, Fransanın görkəmli kralı Luiyə müraciət edirik. Sizə bildiririk ki, diri Tanrının adını çəkdiyimiz üçün bizə tərəddüd etmədən itaət etməlisiniz; O bizə qüdrət bəxş etmişdir" [11, s.252]. Hülakü özünü müsəlmanların gücünün məhv edənə və xristianlığın dostu kimi təqdim etməklə yanaşı, bu məktubda dolaylı yolla tələbini irəli sürür.

Abaqanın 1274-cü il məktubu bir növ memorandum xarakteri daşıyır və Papaya Hülakünün fəthləri ilə xristianlara qarşı yaxşı niyyətlərini xatırlatmaq məqsədi güdür. Girişdə krallar və knyazlara xatırladılır ki, Hülakünün sələfləri diri Tanrının qüvvəti və öz güc-qüdrəti vasitəsilə (per virtutem dei vivi et potenciam sua) öz hakimiyyətlərini Şərqi bütün torpaqlarına, hətta Gyon (Oxus) çayına qədər genişləndirmişlər. Bu məktubun tonu xeyli daha mülayimdir. Çingiz xan və onun nəsilərinə verilmiş səmavi mandat artıq xatırlanmır və buna görə də tələb məsələsi gündəmdə deyil.

Abaqa açıq şəkildə Latın Qərbi ilə ittifaq əldə etməyə çalışırdı. O, 1268-ci ildə olduğu kimi, Müqəddəs Roma Kilsəsi ilə əbədi sülh müqaviləsi bağlamaq təklifini yeniləyir (confederacionem habere volens et pacem firman cum omnibus Christianis sacrosante ecclesie Romane subiectis - "Roma Müqəddəs Kilsəsinə təbə olan bütün xristianlarla birlik qurmaq və möhkəm sülh bağlamaq istəyən") [10, s.230].

Abaqanın məktubunda Tomas Agni de Lentini tərəfindən Hülakünün yanına göndərilmiş David d'Aşbinin oynadığı rol xüsusi qeyd olunur. Tomas Agni de Lentini monqol xanının 1260-cı il Suriya səfərləri zamanı niyyətləri barədə məlumat əldə etmək istəmişdi. David d'Aşbi İlxan sarayında qalaraq krala "katolik inancı ilə bağlı çoxlu məsələlər" barədə izahatlar vermişdir.

Məktubda qeyd olunduğuna görə, sonradan "ilahi ilhamla" (divinitus inspiratus) ruhlanmış Hülakü xristianlara Elcigedey məktubunda tələb olunan güzəştlərlə bütün cəhətlərdən oxşar imtiyazlar

bəxş etmişdir: xristianlara tam sülh vermək, onları vergi və xərac ödəməsindən azad etmək, onların mülkiyyətinə hörmət göstərmək və bütün kilsələrə ibadət azadlığı tanımaq. Riçard yazır ki, Hülakü bu tədbirlərin hamısını həyata keçirərdi, əgər Tanrı bizim günahlarımıza görə xanı öz dərgahına aparmağa icazə verməsəydi (que omnia perfecisset, nisi peccatis nostris exigentibus ipsum deus de medio nostri tolli permisisset). Burada söhbət gedən günahkarlar, şübhəsiz ki, İlhanlarla hər hansı ittifaqı rədd etmiş franklardır.

Papa X Qriqori bu məktuba cavabı 1275-ci il martın 13-də vermişdi. Abaqa xanın məktubunun Şurada oxunmasından və elçilərin dinlənilməsindən sonra Papa, Abqanın həqiqi imana aparan yolu görməsi üçün dua etdiyini bildirdi. Hətta Kilsə liderlərini təsirləndirmək üçün Abaqa xanın on altı səfirindən üçü, missiyaları zamanı Ostiya yepiskopu (gələcək Papa V İnnokenti) tərəfindən idarə olunan bir mərasimdə vəftiz edildi [9, s.50], lakin mərasim iştirakçıları monqolların niyyətlərinə şübhəylə yanaşırdılar. Papa, Səlib ordusu yola düşməzdən əvvəl, mümkün olan kimi tezliklə elçilər göndərəcəkdə. Ümumi müddəalarla çıxış etməsi Qriqorinin Səlib yürüşünə olan həvəssizliyindən qaynaqlanırdı. O, Papalığının əvvəlindən Müqəddəs Torpaqlar üçün yeni bir Səlib yürüşü təşkil etmək istəyirdi.

Levanta (Yaxın Şərqə) qarşı təsirli bir hərbi əməliyyat planı baş tutmadı, müxtəlif Avropa hökmdarlarının özlərinin şəxsi maraqları və daxili problemləri var idi. 1276-cı ildə Qriqorinin ölümü bu diplomatik münasibət cəhdlərə formal olaraq son qoydu. Elxanilər və qərb dünyası arasında münasibətləri demək olar ki diplomatik əlaqələr ilə kifayətləndi. Monqollar Məmlükləri məğlub etdikdən sonra qərb dövlətlərinə hücum etməyəcəyinə qarşı heç bir zəmanət yox idi. Belə ki monqollar Şərqi Avropada, indi ki Polşa və Macarıstan ərazilərində, qanlı döyüşlər aparmış, xristianlara qarşı xüsusi bir tolerantlıq göstərilməmişdi. Xristianlar arasında gedən hərc-mərclik və daxili vəziyyətin stabil olmamasından Səlib yürüşlərinə o qədər də maraq göstərilmirdi. Qərb dünyasında Monqollara etimadın olmaması münasibətlərin həqiqi müstəvidə reallaşmasına imkan vermədi. Hülakülərə qarşı bu Avropa etimadsızlığının başqa bir nümunəsi, Abaqa xanın nümayəndə heyəti danışıqlar üçün Fransa sarayına gəldiyi zaman Parisin şimalındakı monastırlardan birində rahib olan fransız tarixçisi Vilyam Nanjis qeyd edir ki, Bunlar (Monqol səfirləri) həqiqətən elçiləldir, yoxsa aramızda casus kimi gəliblər? [16, s.145]

Nəticə. Sənədlərin formalaşdırılması zamanı xristian elementlərinin nə dərəcədə təsir göstərdiyi mühüm sual olaraq qarşıda durur: onlar monqol dövlət strukturlarında məsləhətçi mövqeyindən çıxış edərək birbaşa mətn yaradılmasında rol oynayırıdılar, yoxsa hazır sənədləri başqa dilə köçürərkən özbaşına dəyişikliklər edirdilər? Mənbələrin diqqətli araşdırılması məktubların hazırlanması və dil köçürülməsi mexanizmində iki fərqli məqamın mövcud olduğunu ortaya qoyur.

İlkin fazada rəsmi yazışmalar monqol ənənəvi dünyagörüşü və dövlət strategiyası prinsiplərinə uyğun olaraq monqol dilində formalaşdırılırdı. Bu fazada İlhan hökmdarlarının inzibati aparatında xidmət edən müxtəlif mənşəli məmurlar - xüsusilə Şərq xristian icmalarından və yerli İran ərazisindən olan katib heyəti - sənədləşmə işlərində öz töhfələrini verirdilər. Sonrakı faza latın qrafikli mətnlərin yaradılması mərhələsi ilə səciyyələnir. Bu məqamda Riçard tipli Avropa mədəniyyəti daşıyıcıları əvəzedilməz funksiya icra edirdilər.

Dil transformasiyası sadəcə leksik ekvivalentlərin tapılması ilə məhdudlaşmırdı - eyni zamanda informasiyanın Qərb dünyası üçün məntiqi və qəbul edilən şəkildə strukturlaşdırılması baş tuturdu. Müqəddəs Yazılardan sitatlar, xristian etik dəyərlərinə çağırışlar və danışiq üslubunun yumşaldılması bu transformasiya prosesinin tərkib hissələri idi. Deməli, xristian dilçilər və ekspertlər sırf texniki vasitəçiliklə kifayətlənmir, əksinə diplomatik kommunikasiyanın formalaşmasında yaradıcı subyektlərini daşıyaraq monqol dövlətinin xarici siyasət mesajlarını Avropa mədəni kontekstinə uyğunlaşdırırdılar. Bu ikitərəfli dinamika monqol-xristian diplomatik əlaqələrinin çoxyönlü və mürəkkəb strukturunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aigle, D. (2005). The letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol overtures or Christian ventriloquism? *Inner Asia*, 7(2), 143–162. - <https://hal.science/hal-00381967> [19.03.2026].
2. Atwood, C. P. (2004a). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Indiana University Press.

3. Atwood, C. P. (2004b). Validation by holiness or sovereignty: Religious toleration as political theology in the Mongol World Empire of the thirteenth century. *The International History Review*, 26(2), 237–256. - <http://www.jstor.org/stable/40109471> [19.03.2026].
4. Bar Hebraeus, G. (2003). *The chronography of Gregory Abu'l Faraj* (E.A.W. Budge, Trans.). Gorgias Press. (Original work published 1932)
5. Boyle, J. A. (Ed.). (1968). *The Cambridge history of Iran: Vol. 5. The Saljuq and Mongol periods*. Cambridge University Press.
6. Fujisaki, M. (2019). Diplomatic communication between the popes and the khans until the 1270s. *Journal of Western Medieval History*, 44, 69–99. <https://doi.org/10.21591/jwmh.2019.44.2.069>
7. Jackson, P. (2017). The Mongols and the faith of the conquered. In R. Amitai & M. Biran (Eds.), *Mongols, Turks, and others: Eurasian nomads and the sedentary world* (pp. 245–290). Brill.
8. Jackson, P., & Morgan, D. (1990). *The mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253–1255* (P. Jackson, Trans.). Hakluyt Society. - https://adm0502.synology.me/blava0704/knihy/a/ami/amitaireuven/mongolsturksandothers/amitaireuv_mongolstur_1.pdf [19.03.2026].
9. Lane, G. (2003). *Early Mongol rule in thirteenth-century Iran: A Persian renaissance*. Routledge Curzon.
10. Lupprian, K. E. (1981). *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrshen im 13. Jahrhundert* [The relations of the popes to Islamic and Mongol rulers in the 13th century]. Studi et Testi.
11. Meyvaert, P. (2013). An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France. In *The spiritual expansion of medieval Latin Christendom: The Asian missions* (pp. 245–262). Routledge. (Reprinted from *Speculum*, 55[1], 1980, pp. 245–259)
12. Rachewiltz, I. de (Ed.). (2004). *The secret history of the Mongols: A Mongolian epic chronicle of the thirteenth century* (Vols. 1–2). Brill.
13. Rashid al-Din. (1998). *Jami'u't-tawarikh: Compendium of chronicles* (W.M.Thackston, Trans.). Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations. - <https://www.scribd.com/document/793669947/Rashid-Al-Din-Jami-u-T-Tawarikh-Thackson-2nd-Edition> [19.03.2026].
14. Richard, J. (2003). *La croisade: L'évolution des conceptions et des stratégies* [The crusade: The evolution of concepts and strategies]. Routledge. - <https://doi.org/10.4324/9781003554998>
15. Spuler, B. (1968). *History of the Mongols: Based on Eastern and Western accounts of the thirteenth and fourth centuries*. Routledge & Kegan Paul.
16. Wiltz Orakei. (1974). *Pope ambassadors in the court of the Mongol dynasty* [In Persian]. Kharazmi Publishing.

ХАЗАР НАСИБЛИ

*Докторант кафедры «История Азербайджана VII–XIV веков»
Института истории и этнологии им. А.А. Бакиханова, НАНА*

ХРИСТИАНСКОЕ ПОСРЕДНИЧЕСТВО В ДИПЛОМАТИИ ХУЛАГУ И ЗАПАДА: АНАЛИЗ ПИСЕМ ХУЛАГУ И АБАГАНЫ К ПАПАМ РИМСКИМ

Дипломатические отношения, сформировавшиеся между Ильханским государством и Западом во второй половине XIII века, составляют одну из наиболее сложных страниц средневековых международных отношений. Данное исследование посвящено анализу официальных писем, направленных сыном ильхана Хулагу-хана Абага-ханом (1265–1282) римским папам, и изучению роли христианских элементов в процессе подготовки этих дипломатических документов. Поражение монгольской армии в битве при Айн-Джалуте в 1260 году побудило ильханских правителей к активной дипломатической деятельности с целью привлечения западных христианских государств в качестве союзников в борьбе против мамлюков. В 1262 году Хулагу-хан направил письмо папе Урбану IV, заявив о намерении вернуть христианству «священный

город Иерусалим, находящийся в руках неверных». Однако в этом письме нашла отражение традиционная монгольская идеология: выражение «силой Вечного Неба» подчеркивало божественный мандат, данный Чингисхану и его наследникам, и косвенно выдвигало требование к западным государствам признать монгольское превосходство. Абага-хан продолжил дипломатическую линию своего отца, но продемонстрировал более гибкий и дипломатичный подход. В период его правления Ильханское государство вынуждено было одновременно вести борьбу с Золотой Ордой на севере, Чагатайским ханством на востоке и Мамлюкским султанатом на юго-западе.

Ключевые слова: Абага-хан, Хулагуиды, Ильханы, Золотая Орда, западная дипломатия.

KHAZAR NASIBLI

*Doctoral student of the "History of Azerbaijan in the 7th-14th centuries"
department of the A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS*

CHRISTIAN MEDIATION IN HULAGU-WESTERN DIPLOMACY: AN ANALYSIS OF HULAGU AND ABAGA'S LETTERS TO THE POPES

The diplomatic relations that formed between the Ilkhanid state and the West in the second half of the 13th century constitute one of the most complex pages of medieval international relations. This study is dedicated to the analysis of official letters sent by Abaga Khan (1265-1282), son of Ilkhan Hulagu Khan, to the Roman popes, and to investigating the role of Christian elements in the preparation process of these diplomatic documents. The defeat of the Mongol army at the Battle of Ain Jalut in 1260 prompted the Ilkhanid rulers to intensive diplomatic activity aimed at securing Western Christian states as allies in the struggle against the Mamluks. In 1262, Hulagu Khan sent a letter to Pope Urban IV, declaring his intention to return "the holy city of Jerusalem held in the hands of infidels" to Christianity. However, this letter reflected traditional Mongol ideology: the expression "by the power of Eternal Heaven" emphasized the divine mandate given to Genghis Khan and his successors, and indirectly put forward a demand for Western states to recognize Mongol supremacy. Abaga Khan continued his father's diplomatic line, but demonstrated a more flexible and diplomatic approach. During his reign, the Ilkhanid state had to simultaneously wage struggle against the Golden Horde in the north, the Chagatai Khanate in the east, and the Mamluk Sultanate in the southwest.

Keywords: Abaga Khan, Hulaguids, Ilkhanids, Golden Horde, Western Diplomacy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 mart 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçi: AMEA-nın həqiqi üzvü Nərgiz Axundova.